

E. I. LA ISAAKOVNA SOLOMONIK, *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. Академия наук Украинской ССР. Институт Археологии. Киев, 1964, 196 p., în 8°.

C u p r i n s: *Predoslovie* (p. 3—5); *I. Decrete și inscripții onorifice* (nr. 1—13); *II. Epistulae* (nr. 14); *III. Dedicafii* (nr. 15—19); *IV. Catalogi agonistici și liste de nume* (nr. 20—22); *V. Inscripții pe construcții* (nr. 23—27); *VI. Epitafe* (nr. 28—58); *VII. Inscripții latinești* (nr. 59—73); *VIII. Varia* (nr. 74—108); *Concluzie* (p. 180—190); *Index* (p. 191—192); *Lista abrevierilor* (p. 193—194); *Semne diacritice* (p. 195); *Tabla de materii* (p. 196).

Cartea cuprinde un număr de 108 inscripții grecești și latine (majoritatea fragmentare și inedite) descoperite în ultimele decenii pe teritoriul vechii colonii grecești doriene Chersonesos (Chersonesul Tauric) din sudul Crimeii, important centru de iradiație culturală și economică în spațiul scito-sarmatic. Întocmit după cele mai bune criterii ale metodei epigrafice-istorice, acest „corpus” este o excelentă realizare a harnicei cercetătoare de la Simferopol și o contribuție valoroasă la cunoașterea materialelor documentare și a societății antice în zona de expansiune greacă și romană din nordul Pontului Euxin. Ceea ce de la prima vedere face o impresie plăcută este formatul practic, prezentarea grafică și ilustrarea în formele cele mai comode și utile la asemenea publicații: Solomonik a pus la contribuție întreaga experiență seculară în materie de publicare a inscripțiilor, în primul rând sistemul marelui ei compatriot și înaintaș în epigrafia nord-pontică, V. V. Latšev, a cărui celebră operă *IOSPE*¹, redactată într-o frumoasă limbă latină clasicizantă, a făcut epocă în dezvoltarea studiilor epigrafice.

Inovația adusă de Solomonik constă în reducerea formatului la cel obișnuit al majorității cărților științifice și de lectură, plasând (cum este firesc și ar fi necesar a se face peste tot în publicațiile arheologice-epigrafice) materialul ilustrativ direct în *l e x t*, lângă transcrierea cu întregiri (afară de cîteva planșe intercalate, care nu erau necesare, totul putîndu-se încadra la locul său în text). Caracterul practic și utilitatea materialului ilustrativ (fotograme și desene cît mai clare și exacte) este un lucru firesc, rezultă de la sine și a fost remarcat adesea și la noi², neîfiind cazul a se insista aici, dect spre a releva că sistemul unei ilustrări integrale (care apăsarea multora „utopic”, greu de realizat, excesiv de costisitor) a fost adoptat și îndeplinit cu succes de Solomonik: fiecare piesă ori fragment apare ilustrat, facilitîndu-se utilizarea și munca de control unde lectura este lacunoasă și necesită ori admite alte soluții dect cele adoptate de autoarea care a pus multă pasiune și pietate în munca de prezentare a materialului epigrafic chersonesitan. Dimensiunile și economia volumului de

¹ *IOSPE*, Petropoli (Leningrad), vol. I, ed. a II-a, 1916; vol. II și IV (III n-a apărut).

² Cf. de ex. *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 227; *Studii Clasice*, V, 1963, p. 404—405.

inscripții de la Chersonesos arată că acest format simplu, comod și practic este superior din toate punctele de vedere, că ne putem dispensa de formatul mare, în 4°, ori de „albume” greoaie și incomode, moșteniri din epoca renașterii și umanismului (cum sînt vechile colecții clasice *CIG*, *CIL*, sau chiar *IG* ori *IOSPE*); că nu sînt necesare nici un fel de planșe care îngreuiază utilizarea și lectura cărții, controlul putînd chiar să complice inutil numărătoarea pieselor³. Solomonik a crezut totuși necesar a intercala 24 pagini de planșe (pe hirtie foarte puțin diferită de rest), în convingerea că pe acestea fotografiemele vor fi mai clare; ceea ce este un lucru inutil, iluzoriu, cum o dovedește de exemplu simpla comparare a unor figuri din text (ca p. 113, 140 etc.) ce sînt mai clare decît unele planșe (ex. XVI 58, obscură din cauza neclarității fotografiei ce-i stă la bază); claritatea unei reproduceri zincografice a inscripției nu este determinată de finețea hirtiei (a planșei), ci de claritatea inițială a fotografiei, de umbrele și contrastele ei. Sistemul adoptat de Solomonik poate servi în general ca model pentru orice corpus epigrafic.

Grupate în opt secțiuni după conținut, epigrafele sînt însoțite de: date tehnice (materialul, roca, locul și condițiile descoperirii, locul păstrării, dimensiunile, ligaturi, alte observații), textul original restabilit ori indicarea lacunelor, traducerea rusească, observații filologice-epigrafice, comentariu istoric și bibliografic. Întregirea textelor grecești lacunare, în special a decretelor, este amplă și în general justă, dovadă a unei bune inițieri și experiențe în sistemul de formule juridico-epigrafice, în terminologia limbii grecești. Ținînd seama de valoarea și interesul epigrafiei în primul rînd și pur filologic al materialului, sînt prezentate în cele ce urmează câteva ob-

servații în legătură cu lectura adoptată, respectiv comentariul istoric-epigrafic, unde sînt necesare și posibile unele rectificări ori completări.

Nr. 1 (p. 8), r. 13, sînt citite literele BI, dar în fotografie (pl. I 1) se vede grupul ...IIAMEIT(?)... În legătură cu localitatea *Napit-* scitică poate fi amintită *Napoca*, avînd aceeași rădăcină *Nap-* comună scitică și traco-dacică. — 2 epigrafă corodată, r. 2 fine se văd literele -ENOI (pl. II 2); r. 7 -MATEYON litera M este vizibilă jumătatea dreaptă, ca atare nu trebuie pusă în paranteză (ceea ce se face greșit și în alte cazuri; pentru litere păstrate parțial, dar evidente, este mai bine a pune un punct sub ele, cum se face în alte locuri). — 3 r. 11, după litera A urmează un Γ sau Π. — 4 decret fragmentar cu lectura lui Jebelev (care n-a văzut decît un estampaj, în 1925), ce este îndreptată în câteva locuri de Solomonik, după original; astfel, r. 7 just observă că prima literă este nu T, ci I, precedat de urmă din „alfa” sau „lambda”, deci probabil [...δ]α τὰν ἐπιτελειων; r. 12 - AMENOC probabil din [...φεισ] - ἀμενος; r. 13 lectura lui Jebelev [τῆ]ν πόλιν trebuie corectată după dialectul doric [τᾶ]ν; r. 16 înainte de -TA se vede o literă, probabil I (ori rest din N, Π ?), deci -ITA ori -NTA; r. 21 -ON este -TON; r. 22 [π]όλις este de întregit [τᾶ(t) π]όλις; r. 23 Π + H în ligatură, deci Π este vizibil, păstrat pe piatră, nu „întregil”; r. 24 -N remarcat de Solomonik, deci eventual [...ἐ]ν αἰσθησει; r. 26 se vede nu numai HN (în ligatură), ci trei litere N + H + + N în ligatură; r. 27 înainte de B se vede restul din „sigma”; r. 30 la sfîrșit se mai vede nu numai litera Υ, ci înainte de ea un rest de N(?); r. 31 la sfîrșit (cum observă E.I.S.) lipsește litera H citită de Jebelev, încît ΠE-ΠON continua în r. 32 cu θ. — 7, p. 32 în transcriere numele Σινωπέ[α] trebuie dat cu inițială majusculă. Cognomenul onoratului trebuie să fie derivat dintr-un nume grecesc (cf. p. 33). — 15 în loc de [Ἄπολλ?]α mai curînd [θε]ᾶ Δαμα[τρ]. — 17 p. 52, r. 2 -οστο -, mai curînd -ος το- unul sfîrșit, al doilea început de cuvînt. — 22 p. 63 ultima

³ Cf. de ex. I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 64 „stelă funerară de marmoră, pl. VI, fig. 2”, unde piesa respectivă nu apare; N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris, 1963, fig. 146 a-b, pl. LXV; *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 203.

literă vizibilă este o hastă verticală mai lungă ce nu poate fi rest din litera P, ci numai din N (cognomen latin Δωνᾶτος). — 30 p. 79 numele Μαρκῶ, feminin, în sec. III l. e. n., nu poate avea vreo legătură cu romanul Marcus, ci este eventual o formă de la tema Μαργ-(?). — 39, p. 88 fragmentul prezintă urme din al treilea rând de text, în r. 1 fine se vede, după l, jumătate din N, iar în r. 3 un rest probabil din Υ. — 40, r. 2 (p. 89), înainte de ΝΟΥ apare jumătatea dreaptă din o literă mai superficial gravată, foarte probabil O, înclt cuvântul (antroponim) se termină în -ΟΝΟΥ. — 41 (pl. XII 41), p. 89, r. 1, din numele femeii se văd resturi de litere care ar putea permite restituiră lui; r. 2 ultima literă păstrată este nu l, ci după el un O. — 46, p. 89 numele Δουλιών pare a fi tracic, sau comun traco-iranian, nu grecesc. — 52, p. 107 numele Φαρνακίων iranian este numit de E. I. S. „popular în lumea grecească”, dar trebuie relevat că toate cazurile de purtători sînt iranieni grecizați ori romanizați, răspîndiți în lumea greco-romană. — 53, p. 109 cuvîntul ΘΥΓΑΤΗΡ (din care E. I. S. pune în paranteză ultimele trei litere, considerînd-le „întregite”) poate fi citit integral pe fața corodată a epitafului (pl. XV), restul ar putea fi refăcut eventual prin examinarea originalului. — 54, p. 110, stelă funerară cu relief și inscripție pe trei rînduri, r. 1—2 corodate; în r. 3 este citit (p. 111) ΠΟ, dar deasupra lui X se vede un Φ; după original s-ar putea restitui numele din r. 1—2. — 55, r. 2 (p. 112), penultima literă fragmentară (păstrată jumătatea superioară) este citită ca „sigma unghiular”, adică σ[μῖβιος ?]; dar mai probabil este ΓΥ-și de întregit γυ[νῆ]. — 59 funcția de *beneficiarius consularis legionis XI Claudiae* este interpretată de E. I. S. p. 123 ca „beneficiarii consulari (ili legata) XI Klaudieva legionă” (al consularului comandant al legiunii XI Cl.); în realitate însă este un echivoc al termenilor: „beneficiarius consularis”, atașat guvernatorului (de rang) consular al provinciei Moesia Inferior care era diferit de comandantul legiunii XI Claudia, era detașat din această unitate, devenind

„beneficiarius” ce-și indica astfel obârșia, corpul de trupă din care provenea (despre *beneficiari*, cf. și *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p. 121); la nota 14 putea fi amintită varianta germană a articolului scris de Rostovțev (*Römische Besatzungen in der Krim und das Kastell Charax*, în *Klio*, II, 1902, p. 80—95); despre *Nemesis* în religia romană era de citat ed. a II-a (1912) a lui G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, p. 377—378, K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 336. — 60 lectura „I.O.M./sacrum /T(itus) Erenn(ius)/. . . /cum ordinat(ore v. -o) et/ER CL I(ecerunt)/[v(otum)] s(oluerunt) l(ibentes) m(erito)” trebuie remediată astfel (cf. pl. XVIII): în r. 3 numele nu este „T(itus) Erenn(ius)”, ci TARENTI(us), T + I ligatură; r. 4 cognomen poate fi OPTATVS(?) (multe exemple în *CIL*, III p. 2403) sau ceva apropiat, oricum nume roman; ORDINAT(is) este în sens de *centurio(nes)*, pentru care cf. de ex. RE XVIII (1939), col. 935; literele .ER sînt rest dintr-un cuvînt începînd cu consoană, abreviat vreun grad militar,— după care CL FM (litera M este foarte mică, între cele două brațe orizontale ale lui F) de citit *Cl (assis) F(lavia) M(oesica)*; astfel lectura ce se impune este *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Tarenti(us) / Optatus(?) / cum ordinat(is?) et l. / [.] er(is?) Cl(assis) F(laviae) M(oesicae) / [v(otum)] s(oluerunt) l(ibentes) m(erito)*. — 63, p. 140, de relevat formele de limbă latină populară *vius* (în loc de *vivus*) și *divet* (în loc de *vivit*), pentru care exemple din zona danubiană la H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman* (București, 1960), p. 91 și 61—62. — 88, p. 165, fragment grecesc apare răsturnat cu 180° în pl. XXIV, nr. 88.

Asemenea observații și rectificări ale unor lacune de amănunt (firești la orice lucrare individuală) contribuind la ameliorarea lecturii și a interpretării materialului epigrafic se pot face mai numeroase după examinarea mai atentă a publicației, eventual a epigrafelor în original; de relevat apoi lipsa unei hărți a zonei de sud a Crimeii, ca și a unui plan de situație a săpăturilor de la Chersonesos;

dar atare amănunte nu pot să scadă calitățile generale și valoarea de ansamblu a *corpus*-ului chersonesitan întocmit de E. I. Solomonik, ce constituie un prețios instrument de lucru comod și bine organizat, care va aduce ser-

vicii importante epigrafiei greco-romane și studiului istoriei antice a teritoriilor nord-pontice, ca atare interesând direct problemele trecutului greco-roman al zonei de sud-est a României.

I. I. Rusu

S. A. PLETNEVA, Средневековая керамика Таманского городища, *În Сборник-Керамика и стекло древней Тмутаракане*, Editura Academiei de științe a U.R.S.S., Moscova, 1963, 72 p.

Așa cum arată titlul, cercetătoarea sovietică S. A. Pletneva face în această lucrare o prezentare sistematică a ceramicii descoperite în așezarea feudală de la Tmutarakan (Taman).

Autoarea nu se mărginește, însă, la o înșirare rigidă de categorii, grupe și tipuri de vase ci, de câte ori i se ivește prilejul, face și analogiile de rigoare cu piese provenind din alte așezări.

Totalitatea ceramicii este împărțită în patru mari grupe: I, vase de bucătărie; II, de lux; III, de provizii; IV, vase cu întrebuințări speciale. Ceramica din primele două grupe se subdivide — după criteriul execuției tehnice (lucrate cu mîna sau la roată) — în cîte două subgrupe.

În funcție de conținutul pastei, formă și ornament, vasele din subgrupele amintite mai sus, ca și acelea din ultimele două grupe, se subîmpart într-o mulțime de tipuri ceramice, notate, de fiecare dată, cu cîte o siglă din alfabetul chirilic.

Prezentarea ceramicii este însoțită de un istoric al orașului Tmutarakan și de unele considerații istorice de ordin general. S. A. Pletneva împarte istoria feudală timpurie și feudală a Tmutarakanului în șase perioade: 1) post-hunică (sec. V—VII); 2) hazară (sec. VIII — prima jumătate a sec. X); 3) rusă (a doua jumătate a sec. X—sec. XI); 4) cumană (sec. XII — prima jumătate a sec. XIII); 5) tătară (mijlocul sec. XIII — începutul sec. XIV); 6) geneveză (sec. XIV—XV).

După părerea cercetătoarei sovietice, Tmutarakan n-ar fi suferit în prima perioadă nici distrugerii și nici schimbări esențiale. În atare condiții, se poate lesne înțelege de ce vasele din perioada posthunică nu se deosebesc, în ceea ce privește tehnica execuției, de cele din perioada precedentă. Ele nu se deosebesc nici măcar în ce privește forma. Și în epoca posthunică se întâlnesc diferite ulcioare și străchini asemănătoare acelor din perioada precedentă.

La sfîrșitul perioadei posthunică, mai precis, în secolul al VII-lea, la Tmutarakan își face apariția o populație nouă căreia S. A. Pletneva li atribuie o ceramică lucrată cu mîna și decorată cu „brîuri”. Judecînd după caracterul vaselor, ele pot fi atribuite unei populații nomade — avarilor — sau chiar unor detașamente de avangardă maghiare (a căror prezență se face simțită în stepele nord-pontice, începînd încă din sec. VIII).

Tot în secolul al VII-lea la Tmutarakan semnalează și existența unei ceramicii modulate cu mîna dintr-o pastă în amestecul căreia se găsesc paie tocate și pleavă. Plecînd de la observația că o asemenea ceramică în regiunile Donului este atribuită unor triburi bulgare, S. A. Pletneva ajunge la concluzia că la Tmutarakan ea nu poate aparține decît tot unor comunități bulgare.

Judecînd după cîteva materiale arheologice — în special amfore — se poate susține că așezarea de la Tmutarakan a avut în epoca respectivă și unele legături cu Bizanțul, dar că ele erau destul de firave.

Perioada a II-a se întinde, după cum s-a mai spus, de la începutul secolului al VIII-lea și până către mijlocul veacului al X-lea. Cu alte cuvinte, durata ei este de aproximativ două secole și jumătate.

La sfârșitul secolului al VII-lea așezarea de la Tmutarakan este cucerită de hazari. În același timp sînt cucerite aproape toate orașele hosphorane.

Începînd cu secolul al VIII-lea asistăm în Tmutarakan la desfășurarea așa-numitei culturi Saltovo-Maiak care, în componentele sale de bază, se deosebește radical de cultura epocilor anterioare. Vasele lucrate la roată și decorate cu linii incizate orizontal sau cu linii orizontale combinate cu altele în val aproape că au eliminat pe cele lucrate cu mîna. Atrăgînd atenția că ceramica de tip Saltovo-Maiak este reprezentată de două specii: a) vase nisipoase (uneori avînd în amestec și scoici pisate) arse la roșu și b) vase din pastă mai fină, arse reducător, S. A. Pletneva abordează în continuare problema originii acestei ceramici. După opinia autoarei, ea ar fi, în ultimă instanță, o creație alano-bulgară. Un argument în sprijinul acestei afirmații este căutat în realitățile arheologice feudale timpurii de la Dunărea de jos. Existența la Dunărea de jos a unei ceramici asemănătoare cu aceea din aria culturii Saltovo-Maiak o îndreptățește pe cercetătoarea sovietică să

admită că ea este de asemenea o creație bulgară la care s-au adăugat anumite elemente slave și locale.

Spre sfârșitul celei de-a doua perioade, la Tmutarakan apar elemente de cultură materială atribuite unele slavilor, iar altele peceenegilor. De fapt, acum intrăm în perioada a Icreia, denumită de autoare „rusă”. Ea va fi început — cel puțin așa se presupune — o dată cu anul 965 — anul expediției lui Sviatoslav în Chazaria — și va ține plină în secolul al XI-lea inclusiv.

Perioada „rusă” se caracterizează — în ceea ce privește ceramica — prin înmulțirea vaselor lucrate cu mîna și prin încetarea existenței celor cenușii lustruite.

Ultimele trei perioade (cumană, tătară și genoveză) sînt prezentate mai sumar, fapt impus oarecum și de lipsa unor bogate serii de materiale.

Ajungînd la capătul prezentării noastre, se impune să subliniem nu numai competența cu care au fost prezentate materialele, dar și consistența în idei a considerațiilor istorice.

Este drept că, uneori, cercetătoarea sovietică nu ne convinge (și cînd spunem aceasta ne gîndim la opinia d-sale privind originile ceramicii feudale timpurii de la Dunărea de jos), dar părțile discutabile ale studiului său se datorează mai degrabă sărăciei materialului arheologic decît lipsei de informare.

Petre Diaconu